

svoje filozofije i kako nije lako dati jednoznačan odgovor. No, kad bi Brouwer vidio ovu knjigu, vjerujem da bi odgovor bio potvrđan.

KRISTINA ŠEKREST

ksekrst@ffzg.hr

doi: <https://doi.org/10.26362/20220206>

Alex Grzankowski, *Poopćena općenitost i nepropozicijski stavovi* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2022), 61 str.

Knjiga *Poopćena općenitost i nepropozicijski stavovi*, objavljena u ljeto 2022. u izdanju Instituta za filozofiju u Zagrebu, na šezdesetak stranica sadrži dva teksta Alexa Grzankowskog, višeg predavača na koledžu Birkbeck Sveučilišta u Londonu.

Prvi tekst, “Poopćena općenitost”, predavanje je koje je autor održao povodom Dana Instituta za filozofiju 2. srpnja 2021. godine, a preveo ga je Viktor Ivanković. Drugi tekst, “Nepropozicijski stavovi”, prijevod je Grzankowskijevog članka “Non-propositional attitudes”, izvorno objavljenog u časopisu *Philosophy Compass* 2013. godine. Taj je tekst preveo Dušan Dožudić.

U prvom tekstu Grzankowski pokušava analizirati zahtjev općenitosti misli i koje implikacije njegovo ispunjavanje ima za strukturu misli. Na tragu Garetha Evansa, Grzankowski općenitost misli shvaća ovako: ako osoba može misliti da a jest F i da b jest G , onda osoba može misliti i da a jest G i da b jest F (str. 7). Prema Evansu, tako shvaćena općenitost specifična je za mišljenje i nije nužno zadovoljena u ostalim spoznajnim kapacitetima kojima se mogu pripisati sadržaji (npr. perceptualnom reprezentiranju). To je tako, Grzankowski nastavlja Evansov prikaz, zato što misli imaju pojmovni sadržaj, što ne vrijedi za ostale ljudske spoznajne sposobnosti (npr. perceptualne reprezentacije ili njihovi neurološki prethodnici imaju nepojmovni sadržaj). Cilj Grzankowskoga u ovome tekstu jest pokazati da to nije jedino dostupno objašnjenje, tj. da se općenitost misli može objasniti i na drukčiji način koji izbjegava neke od problema u koje to standardno objašnjenje vodi.

Standardna teorija misli, kakvu Grzankowski pripisuje Evansu i Peacocku, tvrdi da općenitost može biti objašnjena jedino činjenicom da misli imaju odgovarajuću strukturu i da se ta struktura nalazi na razini sadržaja misli (str. 11-13). Konkretno, misli su sastavljene od pojmova i misliti misao da a jest F znači upotrebljavati pojmove u mišljenju na određeni način, tj. upotrebljavati sve pojmove od kojih je neki propozicijski sadržaj sastavljen i združivati ih u različitim kombinacijama – tako je moguće združiti a i F , ali i a i G ili b i F . Pojmovna struktura misli i sposobnost subjekta da izvodi mentalne operacije nad osnovnim dijelovima te strukture tako objašnjavaju općenitost misli.

Međutim, iz primjera s perceptualnim reprezentacijama jasno je da ne zadovoljavaju sva ljudska reprezentacijska stanja uvjet operiranja nad sastavnicama, a ako je tako da je ta sposobnost usko povezana s činjenicom da je reprezentacijski sadržaj tih stanja pojmovne naravi, slijedit će da takva stanja imaju nepojmovni sadržaj (str. 14-15). Takvo umnažanje vrsta sadržaja trebalo bi pokušati izbjeći. Prema Grzankowskom, najlakše objašnjenje prijevoda i sinonimije u tome je da izrazi različitih javnih jezika imaju isti propozicijski sadržaj, najbolje objašnjenje činjenice da iskustva mogu opravdati empirijska vjerovanja upravo je u tome da je sadržaj tih vjerovanja istovjetan sadržaju iskustava koja su ih uzrokovala (str. 15-16). No, ako bi i trebalo izbjeći umnažanje vrsta sadržaja u ljudskim spoznajnim sposobnostima, to ne znači da je to moguće. Grzankowski smatra da alternativa standardnoj teoriji, hipoteza o jeziku misli, jasno pokazuje da taj zahtjev nije lako ispuniti (str. 17).

Hipoteza o jeziku misli tvrdi da misliti nešto znači oprimjeriti mentalnu rečenicu u jeziku misli, čija je struktura slična strukturi javnih jezika, ali ta teza ne implicira izravno ništa o strukturi sadržaja mentalnih rečenica koje mogu biti propozicijske, ali i ne moraju (str. 18). Grzankowski naglašava da kompozicionalnost jezika misli nije isto što i općenitost: kompozicionalnost je teza o semantici jezika koja tvrdi da je značenje složenih izraza na neki način ovisno o značenju jednostavnijih izraza koji ih tvore, ali ne podrazumijeva da subjekt koji je u stanju upotrijebiti i razumjeti složeni izraz mora biti u stanju upotrijebiti i razumjeti sve sastavnice tog izraza ili neki drugi izraz složen od tih sastavnica (str. 18).

Drugi je problem s hipotezom o jeziku misli u tome što nije u stanju objasniti psihološke pravilnosti kojima se treba objasniti neke uvjerljive činjenice o mislima, kao npr. činjenicu da različiti subjekti mogu misliti istu misao. Rečenice jezika misli sintaktički su elementi i nema jamstva da će ih dijeliti svi subjekti kojima smo skloni pripisati mišljenje iste misli, ali ta mogućnost (da različiti subjekti misle iste misli) vrlo je uvjerljiva

i treba je objasniti psihološkom pravilnošću koja apstrahira od sintakse misli jer različiti misaoni sadržaji mogu biti ostvareni u različitim sintaktičkim elementima (str. 20-21).

Grzankowski misli da se, u svjetlu tih problema, općenitost misli treba pokušati objasniti na drukčiji način. Objašnjenje je u strukturi samog čina mišljenja, a nije potrebno specificirati strukturu sadržaja misli. Misao “*a* jest F” svodi se na jednostavnija mentalna stanja, poput: misao-*o a*, misao-*o F* i uzimanje da *a* jest F, tj. operaciju predicanja F-*a a*-u (str. 22). Misao-*o a* i misao-*o F* nepropozicijska su mentalna stanja i nisu relacija subjekta prema nekom sudu. Prema čemu su to onda relacije? Prirodan odgovor je da su to relacije subjekta prema predmetima ili svojstvima. Taj odgovor nailazi na teškoću u situacijama mišljenja ili drugih mentalnih stanja koja su naočigled o nepostojećim predmetima ili svojstvima. Grzankowski uočava da je problem nepostojećih misli prisutan u svakoj teoriji misli i da se različiti teoretičari utječu različitim vrstama objašnjenja da odgovore na njega. Odgovor koji on preferira glasi: kada subjekt misli o nekom P, onda stoji u relaciji s nekim pojmom koji je o tom P (str. 24); kada stvar koju P reprezentira postoji, onda subjektova reprezentacija referira na P. Kad ta stvar ne postoji, onda subjektova reprezentacija ne referira, tj. prazna je. U svakom slučaju, niti mišljenje o postojećem P, niti mišljenje o nepostojećem P, ne zahtijevaju postuliranje relacije subjekta mišljenja prema propoziciji.

Mentalna stanja koja se tipično shvaćaju kao propozicijski stavovi složena su od jednostavnijih stanja: kao bazični slučaj Grzankowski uzima razmatranje propozicije da *a* jest F, koje je složen čin i zahtijeva barem tri jednostavnija: mišljenje-*o a*, mišljenje-*o F* i pripisivanje F-*a a*-u (str. 24). Ostali primjeri propozicijskih stavova grade se iz ovoga: sudenje da *a* jest F razmatranje je i prihvaćanje propozicije da *a* jest F, vjerovanje da *a* jest F razmatranje je da *a* jest F i sklonost da se to sudi. Grzankowski završava ovaj tekst rekapitulirajući središnju ideju: uvođenjem nepropozicijskih stavova u teoriju dobiva se struktura na razini mentalnih sposobnosti koja je sposobna objasniti općenitost misli bez obvezivanja na specifičnu vrstu sadržaja misli.

Drugi tekst, “Nepropozicijski stavovi”, uvodnog je karaktera i sadrži kratak prikaz ideje o postojanju nepropozicijskih stavova i dobar je početak proučavanja teme za one koji nisu prethodno s njom bili upoznati. Propozicijski stavovi navodne su relacije subjekata prema propozicijama (sudovima), a koje su izražene rečenicama poput “S vjeruje P” ili “S želi P” – prva kaže da subjekt S stoji u relaciji vjerovanja prema propoziciji P, dok druga kaže da subjekt S stoji u relaciji želje (željenja, htijenja da je

slučaj) prema propoziciji P. Propozicijski stavovi neizostavan su element niza teorija u metafizici, filozofiji uma i filozofiji jezika.

Nepropozicijski bi stavovi, dakle, bili stavovi psihološke relacije koje subjekt ima prema entitetima koji nisu propozicije i postojanje je tih stavova kontroverzno. U novije vrijeme sve više autora u filozofiji uma zastupa tezu da nepropozicijski stavovi postoje, da se ne daju svesti na propozicijske stavove i da mogu igrati eksplanatorne uloge kakve tipično igraju propozicijski stavovi u filozofskim teorijama. Grzankowski je jedan od vodećih autora u tome pokretu i ovaj njegov članak dobar je opis nepropozicijskih stavova, glavnih argumenata u prilog njihovom postojanju, ali i objašnjenja tako dugotrajne zanemarenosti i snažnog skepticizma prema njima u *mainstream* analitičkoj filozofiji.

Nepropozicijski stavovi intencionalna su mentalna stanja, dakle o nečemu su, ali ne zato što bi uključivala relaciju subjekta prema nekoj propoziciji. Može se reći, primjerice, da je neko subjektovo vjerovanje relacija tog subjekta prema nekom predmetu, ali samo zato što je to vjerovanje relacija subjekta prema propoziciji, a propozicija je na neki način o predmetu ili ga reprezentira (ili je on konstituirao). Ne, nepropozicijski stavovi o kojima je ovdje riječ o predmetima su ili o događajima ili svojstvima, ali ne zato što se na koncu svode na neki propozicijski stav, koji reprezentira taj predmet ili događaj ili svojstvo (str. 31). Intencionalnost nepropozicijskog stava u tom je smislu ireducibilna: povezuje subjekta s predmetima u svijetu bez posredovanja propozicija. Primjeri nepropozicijskih stavova su: misliti o sladoledu, htjeti sladoled, bojati se mraka, voljeti Coca Colu i sl. Nekoliko je važnih razlika propozicijskih i nepropozicijskih stavova: propozicijski stavovi, za razliku od nepropozicijskih stavova, uključuju predikaciju (naprosto misliti o sladoledu ne uključuje pripisivanje nekog svojstva sladoledu) (str. 31); propozicijski su stavovi ocjenjivi s obzirom na istinitost, dok nepropozicijski nisu (vjerovati da je sladoled nezdrav može biti istinito ili neistinito, naprosto misliti o sladoledu nije ni jedno ni drugo) (str. 32-33); ne čini se da ima previše smisla govoriti o sadržaju (*content*) propozicijskih stavova, dok su nepropozicijski stavovi upravo specificirani svojim sadržajem (str. 35).

Zbog čega su nepropozicijski stavovi bili toliko dugo zanemareni u analitičkoj filozofiji i zbog čega je njihovo postojanje uopće kontroverzno? Čini se da je vrlo lako naći primjere pripisivanja takvih stavova ljudima, zbog čega su se onda filozofi toliko opirali tome? Grzankowski navodi dva razloga kao temeljna.

Prvo, uzor analize rečenica kojima se ljudima pripisuju stavovi bio je Quineov tekst "Quantifiers and propositional attitudes" iz 1956. godine

u kojemu Quine razlikuje pojmovna (*de dicto*) i relacijska (*de re*) čitanja atribucija stavova (str. 38). Quineova ideja bila je da je prava analiza takvih rečenica ona koja ih izražava logikom prvog reda, ali tu iskrsavaju određeni problemi, posebno za pojmovna čitanja tih atribucija. Uzmimo Quineov primjer “Želim jednu jedrilicu”. Analizirati to kao “Želim ($\exists x(x$ je jedrilica))” ne zahvaća dobro intuitivni smisao izraza “Želim jednu jedrilicu” jer željeti da postoji neka jedrilica nije isto što i željeti jednu jedrilicu. Stoga je bolja analiza tog stava, iz Quineove perspektive, ovakva: “Želim ($\exists x(x$ je jedrilica i ja imam x)).” Grzankowski se slaže da je ovo najbolji način da se takav stav izrazi logikom prvog reda – međutim, posljedica je toga da su plauzibilni primjeri nepropozicijskih stavova (“Želim jednu jedrilicu”) posve pretvoreni u propozicijski stav (“Želim da je slučaj da postoji jedna jedrilica i da je ja imam”). Na taj način, iz semantičkih razloga, nepropozicijski su stavovi stavljeni u zapećak u kojem su ostali sve donedavno. Grzankowski ističe da ti razlozi, koliko god shvatljivi iz Quineove perspektive, ne bi više trebali biti tako uvjerljivi kao što su možda bili sredinom 1950-ih (str. 41). Sve više autora misli kako se struktura prirodnih jezika može analizirati na način koji ne zahtijeva logiku prvog reda i da stoga nije nemoguće pokazati strukturiranost izraza poput “Želim jednu jedrilicu” bez njihova pretvaranja u propozicijske stavove.

Drugi razlog sumnjičavosti spram nepropozicijskih stavova bio je metafizičke naravi, a tiče se praznih stavova, tj. subjektivih psiholoških relacija prema nepostojećim predmetima (str. 42). Moguće je misliti o nečemu što ne postoji ili željeti nešto što ne postoji i sl., ali ako nepropozicijski stavovi stavljaju subjekta u relaciju prema predmetima, u relaciji spram čega je subjekt u slučaju kad to o čemu misli ili što želi ne postoji? Grzankowski tu navodi Priorovu zagonetku kao glavni izazov zagovornicima nepropozicijskih stavova: određeni psihološki stav postavlja subjekta u relaciju spram nekog predmeta onda kad taj predmet postoji, ali ne i kada taj predmet ne postoji; no taj je psihološki stav ista vrsta stava u situacijama kada predmet postoji kao i u onima kada on ne postoji (str. 42-43). Zagovornik nepropozicijskih stavova mora odustati od nečega: ili je tako da mišljenje o predmetu ne postavlja subjekta u relaciju spram predmeta ni onda kada predmet postoji ili je tako da ga stavlja u relaciju s predmetom i onda kada predmet ne postoji ili mišljenje o predmetu koji postoji nije ista vrsta stava kao i mišljenje o istom takvom predmetu koji ne postoji.

Zagovornik ideje da su nepropozicijski stavovi na koncu reducibilni na propozicijske stavove ima lakši posao: može tvrditi da je u svim ta-

kvim situacijama subjekt zaista u relaciji spram nečega što postoji, a to je propozicija koja je na neki način o predmetu, bilo da predmet postoji, bilo da ne postoji. Istina, onda treba objasniti postojanje propozicija o nepostojećim predmetima, ali to je problem koji se ionako javlja, neovisno o idejama o pripisavanju i analizi stavova subjektima. Ako su moguće istinitosno ocjenjive tvrdnje o nepostojećim predmetima, skoro će sigurno slijediti da postoje propozicije o nepostojećim predmetima, što je dublji problem od problema pripisivanja stavova.

Grzankowski smatra da postoji nekoliko otvorenih opcija za odgovor na Priorovu zagonetku. Zagovornik nepropozicijskih stavova može na neki način prigrliti ontologiju nepostojećih predmeta, može reći da u situacijama praznih stavova subjekt stoji u relaciji spram nekog alternativnog entiteta (poput apstraktnog entiteta ili pojma) ili može nijekati da je relacija prema predmetu prisutna u svim ili nekim slučajevima. Grzankowski sam preferira varijantu prema kojoj se rečenice poput "S-u se sviđa O" treba analizirati kao: "S stoji u relaciji sviđa*" prema reprezentaciji O-a", gdje ta reprezentacija O-a može biti svašta, ali da pojednostavni stvari, Grzankowski je naziva pojmom. Dakle, strogo govoreći, subjekti nisu u izravnim relacijama spram predmeta koji im se sviđaju (sviđanje* nije sviđanje), o kojima misle, koje žele, već su u izravnoj psihološkoj relaciji spram reprezentacije tih predmeta, a te reprezentacije mogu biti prazne ili pak mogu uspješno referirati onda kada predmet zaista postoji. Dakle, Priorova je zagonetka riješena tako da se negira tvrdnja da subjekti nepropozicijskih stavova stoje u relacijama spram predmeta onda kada ovi postoje, a ne stoje u njima onda kada predmeti ne postoje. Zapravo, u svim situacijama, subjekti stoje u relaciji spram reprezentacije predmeta, a takve relacije u javnom jeziku običavamo neprecizno opisati kao relacije sviđanja ili mišljenja o predmetima (str. 50-51). Ono što je bitno jest to da to s čime subjekt stoji u relaciji nije propozicija, dakle stav ostaje nepropozicijski.

Grzankowski na kraju spominje još jedan mogući odgovor na Priorovu zagonetku, a to je nijekanje bilo kakve relacionalnosti intencionalnih stanja: misliti o O-u naprosto je misliti na O-način, bojati se O-a postaje bojati se na O-način (analagija s adverbijalnim teorijama percepcije očita je). Grzankowski smatra da postoji neki potencijal u tim pristupima, unatoč njihovoj kontroverznosti i dosta radikalnim tvrdnjama.

Knjiga *Poopćena općenitost i nepropozicijski stavovi* hvalevrijedan je doprinos domaćoj filozofskoj literaturi. Alex Grzankowski međunarodno je poznat filozof s vrlo prepoznatom ulogom u suvremenoj filozofiji uma i filozofiji jezika. Činjenica da jedan domaći izdavač objavljuje njegov

izvorni tekst, koji je i nastao na temelju predavanja održanog na domaćoj instituciji, vrlo je značajna. Teme obrađene u ovim tekstovima relevantne su i originalne, a prijevod je – što nije ništa manje važno – vrlo zadovoljavajući. Ovim je izdanjem Institut za filozofiju znatno popravio stanje filozofske literature na hrvatskom jeziku.

LJUDEVIT HANŽEK

Odsjek za filozofiju

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu

Poljička cesta 35, 21000 Split

ljuhan@ffst.hr

doi: <https://doi.org/10.26362/20220207>

David Hume, *Dijalozi o prirodnoj religiji*, prijevod, uvod i bilješke
Pavel Gregorić (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 185 str.

U ožujku 2022. godine prvi put je u Hrvatskoj objavljen prijevod djela *Dijalozi o prirodnoj religiji* Davida Humea. Djelo predstavlja jedan od možda ponajboljih klasika iz domene filozofije religije na koji se – vezano uz sadržaj koji Hume u njemu izlaže i teze koje zastupa – i danas suvremeni filozofi nerijetko osvrću (mnoga njegova pitanja su, naime, itekako relevantna za suvremene filozofe religije, za aktivne vjernike, kao i za one koji to nisu, ali imaju interes za ovu disciplinu ili određene aspekte o kojima se u djelu raspravlja). Stoga smatramo da je ovaj prijevod bio i te kako potreban i da će – uz mnoge zainteresirane za teme i argumente o religiji i Bogu – ovo djelo biti od posebnog interesa filozofima i teolozima na preddiplomskoj, diplomskoj, specijalističkoj i poslijediplomskoj razini studija. Djelo je to koje je – u vremenu u kojem je nastalo – išlo kontra tada prevladavajućih teoloških, filozofskih, a osobito znanstvenih struja mišljenja. Napisao ga je – s obzirom na vrijeme u kojem je živio – prilično kontroverzni David Hume (1711–1776) koji je većinu života bio u nemilosti akademske zajednice, osobito kada je riječ o religiji, odnosno vjeri u Boga. Sumnja se, naime, da je Hume bio nevjernik, ali to nikako nije smio javno obznaniti. Upravo je ta činjenica vrlo vjerojatno bila glavni razlog zbog kojeg mu je uskraćivana fakultetska pozicija (profesura). Zato je djelo objavljeno posthumno.